

KALKINMA PLANLAMASI BÖLGESEL PLANLAMA VE EĞİTİM PLANLAMASI İLİŞKİLERİ

İbrahim DUYAR*

Kalkınma ve az gelişmişlik ile ilgili tartışmalar özellikle II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda önem kazanmaya başlamış ve giderek iktisat literatürü içerisindeki yerini almıştır. Bu dönemde iktisat biliminde iki önemli gelişme olmuştur. Birincisi, geleneksel iktisat teorisi yanında, konuları matematiksel denklemler olarak düşünme ve bir model içerisinde bütünleştirme olanağı veren "nicel iktisat teorisi" dir. İkincisi, büyüme, kalkınma, sanayileşme ve geri kalmışlık üzerine yapılan yoğun araştırmalarla şekillenen "kalkınma teorisi" dir.

1940'lı yıllarda dünya kamuoyu ve iktisatçıların ilgisi özellikle az gelişmiş ülkelere yönelmiştir. Batıdaki tıbbi gelişmelerin az gelişmiş ülkelere aktarılması, bu ülkelerde büyük nüfus artışlarına yol açmıştır. Hayat standardının demografik gelişme nedeniyle dayanılmaz ölçüde düşmesi, bu ülkelerin sorunlarını gündeme getirmiştir. Diğer taraftan Batı toplumlarının ulaşmış olduğu refah düzeyi de, sefalet ve yokluğun geri kalmış ülke insanların kaçınılmaz yazgısı olmadığı bilincini uyardırılmıştır. Böylece geri kalmış ülkelerde ekonomik gelişmenin sağlayabileceği imkânlar doğal hak olarak talep edilmeye başlanmıştır. Kitle haberleşme araçlarında ilerlemeyle gelişen bu bilinç, farklı gelişmişlik düzeylerindeki ülkelerin Birleşmiş Milletler çatısı altında toplanmasına neden olmuştur¹. Bu gelişmeler, daha önceleri temel amaç olarak kabul edilen birey başına düşen mal ve hizmetlerin artırılması çabalarının yetersizliğini ortaya çıkarmıştır.

1960'lara gelindiğinde özellikle az gelişmiş ülkelerde birey başına düşen gelirdeki artışın yetersiz kaldığı görülmüştür. Çünkü, ekonomik büyüme, bu yıllarda şekillenen ve temel amaç olarak kabul gören refahın dengeli ve hakça dağıtılması işlevini yerine getirmekte yetersiz kalmıştır. 1970'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kalkınmanın

* Eğitim Yönetimi ve Planlaması Bölümü Araştırma Görevlisi.

amacı, "tüm insanların daha iyi bir hayat sürdürebilmesi için tüm imkânların artırılmasını sağlama" olarak belirlenmiştir². Günümüzde kalkınma sadece ekonomik alanı içeren tek boyutlu bir süreç değil, kültürel ve sosyal alanları da kapsayan bir "yapı değişikliği" olarak kabul edilmektedir³.

Dikkatli gözlemciler ülkeler arasında olduğu kadar bir ülkenin çeşitli yöreleri arasında da refahın dağıtımında farklılıklar olduğunu saptanmakta gecikmemişlerdir. Bir ülke sınırları içerisinde görülen bölgesel dengesizlikler özellikle 1929 büyük bunalımından sonra dikkatleri çekmeye başlamıştır. Ülkeler arasında olduğu gibi her ülke ekonomik yapısında görülen gelişmişlik farklarına yönelen ilgi, ekonomik analize yeni bir boyut olarak "bölge-yöre" (espace, space, region) kavramını getirmiştir⁴.

Bölge kavramı iktisatçılarca, ekonomik analizde zaman kavramının yetersiz kaldığının anlaşılması sonucu ortaya çıkmıştır. Bölge kavramının iktisatçılarca anlaşılması, "nokta analizi" olmaktan kurtularak ekonomik analizlere hız kazandırmıştır. Bölge kavramını ele almanın nedeni, amaç ne olursa olsun coğrafi alanda ortaya çıkan dengesizliklere konu olması ve ölçek görevi görmesidir. Gelişmekte olan ülkeler kıt kaynakları ile kalkınmak zorunda olduklarından ekonomik kalkınmada bölge birimini ele alarak, ülkenin bütünü en iyi şekilde kavramaya çalışırlar. Bunun yanısıra, gerekli bilgilerin toplanmasında bölge birimi en uygun imkânları sağlamaktadır⁵.

Bölgeler Arası Dengesizlikler ve Sakıncaları

Bir ülkenin çeşitli yörelerinin değişik gelişme aşamasında olması, diğer bir deyişle bölgeleri arasında farklılıklar bulunması, o ülkenin sanayileşme ve gelişme aşamasına girdiğinin göstergesi olmaktadır. Çünkü, bölgeler arası farklılıklar Rostow'un da belirttiği gibi gelişme sürecinin doğal birer sonucu olmaktadır. Gelişmenin belli bir bölgede başlaması ve giderek orada yoğunlaşması rastgele olaylar dizisinin meydana getirdiği bir sonuç değildir. Belli bir yörede gelişme, zaman içinde olmuş belirli birikim ve gelişmelerin ya da doğal yapının belirleyip yönlendirdiği bir süreç şeklinde meydana gelmektedir. Örneğin, su kaynakları ve deniz kenarına yakın, ulaşım ağları üzerinde bulunan, yeryüzü şekilleri bakımından düz ve engebesiz olan, hammadde ve enerji kaynaklarına yakın bulunan yerler işletmelerin kuruluş yeri seçiminde daima ön sıraları almaktadır.

İşletmelerin kuruluş kararlarını etkileyen ve gelişmenin çekirdeğini oluşturan bu ve benzeri “doğal” ve “tarihi” faktörlerin her yörede değişik düzeylerde bulunması bölgeler arası gelişmişlik farklarına neden olmaktadır. Tarihi ve doğal faktörler bakımından zengin olan bir bölgede başlayan ekonomik gelişmenin giderek orada yoğunlaşması başlıca iki nedene bağlanabilir. Birinci olarak, ölçek ekonomisinden maksimum derecede yararlanmak isteyen işletmelerin, üretim tesis ölçegini optimal düzeye erdirmek için yeni yatırımlara gitmeleridir. Böylece işletmeler kuruluşlarını genişletmek istemektedirler. Sonuçta bir işletme “pozitif içsel ekonomiler” şeklinde sağlanmak istenilen getirileri maksimize etmek isterken faaliyette bulunduğu yöredeki ekonomik olaylar da artmış olur. İkinci olarak, belirli bir bölgede, birlikte bulunmaktan doğmuş olan getirilerden, yani dışsal ekonomilerden yararlanabilmek için işletmeler aynı bölgede toplanma eğilimi gösterirler⁶.

Kalkınma sürecine girmiş, gelişmekte olan bir yörede pozitif içsel ve pozitif dışsal ekonomilerin etkisiyle gelişme giderek artar. Bu gelişme sonucunda, genellikle diğer yörelerin aleyhine olan bölgeler arası dengesizlikler belirgin hal alır⁷.

Bir ülkenin kalkınma sürecine giren bölgesi ile diğer bölgeleri arasında olumsuz ya da olumlu yönde, fakat sürekli ilişkiler bulunmaktadır. Bu ilişkiler kalkınmakta olan bölgenin diğerleri üzerine yaptığı iki çeşit etkiden ileri gelmektedir⁸.

Gelişmekte olan bölgenin diğer bölgeler üzerinde yapabileceği etkilerden bir kısmı “gelişmeyi durdurucu etkiler” dir. Gelişmeyi durdurucu etkiler, üretim etmenlerinin diğer bölgelerden gelişmekte olan bölgelere doğru hareketi ve yer değiştirmesi şeklinde oluşmaktadır⁹.

Gelişmiş olan yöre az gelişmiş yöredeki aktif üretim unsurlarını çeker. Çünkü gelişen bu yörelerde hayat düzeyi ve ücretler daha yüksektir. İş bulma olanakları daha fazla ve çeşitlidir. Göç hareketi sonucunda, az gelişmiş yörelerden gizli ve açık işsizler emilerek olumlu etki yaratma yerine, nitelikli ve aktif olanları emilir. Etkin elemanlarını kaybeden yöreler daha da gerileyecektir. Bu durum “bölgeler arasında nispeten geri kalmış olan bölge aleyhine işleyen bir beyin göçünden başka bir şey değildir”¹⁰.

Nitelikli işgücünün gelişmiş bölgeye kayma hareketini aynı yönde sermaye transferi izler. Çünkü geri kalmış olan bölgedeki sermaye arza da gelişmiş bölgedeki taleple karşı karşıya kalır. Banka sistemi dahi, sermaye talebinin yetersiz olduğu geri kalmış bölgelerden gelişmiş

bölgelere kaymayı sağlayan araç durumuna gelmektedir. Banka sistemi, geri kalmış bölgelerin tasarruflarını sermayenin yüksek talep bulduğu ve daha fazla kâr getiren gelişmekte olan bölgelere transfer etmeyi yeğ tutar.

Gelişmiş olan yöre ile diğer yöreler arasındaki bu tür ilişkiler sonucu ikinciler üzerinde olumsuz etkiler doğmaktadır. Gelişmiş bölgede oldukça yüksek bir verimlilik düzeyinde çalışan işletmeler karşısında, düşük verimli; hatta el sanatlarından ileri gidemeyen geri kalmış bölgedeki ekonomik faaliyetler körlenmeye mahkum olmaktadır. Ulusal kaynakların dağıtımından yeterince pay alamayan ve altyapı tesisleri zaten yetersiz olan bu yörelerde efektif talep yetersiz kalmakta ve genişleyememektedir. Sonuçta, gelişmiş ve geri kalmış bölgeler arasındaki farklılıklar daha da belirgin bir hal almaktadır.

Gelişmiş olan bir bölgenin diğer bölgeler üzerinde sadece gelişmeyi durdurucu etkiler yaptığını söylemek doğru olmaz. Gelişmiş olan bölgeler geri kalmış olan bölgelerin hammadde ve tarımsal ürünlerini satın alırken buralarda yeni pazarların doğmasına yardımcı olurlar. Eğer geri kalmış yörelerdeki pazarlar da yeterli sayıda yeni istihdam yaratılırsa, buralarda patansiyel nihai talepleri karşılayacak tüketim malları pazarı kurulabilir¹¹. Ayrıca, gelişmekte olan bir bölge, çevredeki az gelişmiş bölgelerdeki işsizlerin bir kısmını emerek marjinal verimliliğin yükselmesini de sağlayabilir.

Bölgeler arası dengesizliklerin negatif yöndeki etkileri yalnızca geri kalmış bölgeler üzerinde görülmektedir. Bu türden etkilere gelişmiş bölgelerde de rastlanılmaktadır. Gelişmiş bölgeler üzerindeki bu etkiler tıpkı geri kalmış yörelerdeki gibi ekonomik ve sosyal nitelik taşımaktadır.

Sanayi yatırımların yoğun biçimde toplandığı yöre merkezinde yer alan kent hızla ve aşırı biçimde büyümektedir. Bu şekilde plansız kentleşme karmaşık sosyo-ekonomik sorunları beraberinde getirmektedir. Bunlara büyük şehir sorunları da denilmektedir. Konut, kanalizasyon, elektrik, içme suyu, yeşil alan, sosyal tesislerin yetersizliği, arsa ve konut fiyatlarının sürekli yükselmesi, hayatın pahalı olması, trafik sıkışıklığı ve çevre kirlenmesi gibi sorunlar en bilinenleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gelişmekte olan bölge, belirli bir gelişme düzeyine ulaştıktan sonra, dışsal ekonomilerin tersine dönmesiyle altyapı yatırımları ve bölgesel maliyetler giderek artmaya başlamaktadır. İşletmelerin üretim gider-

lerine ve çeşitli hesaplara sokulması olanaksız olan ve makro ekonomik hesaplamayı gerektiren bu gider artırıcı öğelerin tümüne "sosyal maliyetler" ya da "kentsel gelişmenin maliyeti" denilmektedir. Aşırı yığılma ile büyüyen merkezlerde sosyal maliyetler artma eğilimini sürdürürler¹².

Aşırı nüfus artışından doğan zaman ve enerji kaybı, sinirsel yıpranmalar ve benzeri parayla ölçülemeyen sosyal maliyetler gelişmiş bölgelerdeki diğer sorunları oluşturmaktadır.

Bölgeler arası dengesizlikler sonuç olarak hem gelişmiş bölgeler hem de geri kalmış bölgeler için sosyal ve ekonomik sorunlar getirmektedir. Böylece bir bütün olarak ülke kalkınması da sosyal ve özellikle uzun dönemde ekonomik sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu durumdaki pekçok ülke bölgeler arası dengesizlikleri azaltmak için "bölgeler arası dengeli kalkınma politikası" izlemektedir. Bu ülkeler hem dengeli kalkınma, hem de ekonomik maliyetleri azaltıp milli gelir artış hızını olumlu yönde etkileyerek hızlı kalkınmalarını gerçekleştirmiş olmaktadır¹³.

Bölgeler Arası Dengesizliklerin Zamanla Alabileceği Şekil Hakkındaki Yaklaşımlar

Bölgeler arası dengesizlerin zamanla alabileceği şekil hakkında değişik görüşler vardır. Fakat bunlardan ikisi geniş kabul görmüştür:

1- Dengesiz Kalkınma

Bu yaklaşıma göre, bölgeler arası dengesizlikler zamanla azalır ve giderek ortadan kalkar. Bu görüşteki iktisatçılar kalkınmanın düşük gelir düzeyindeki dengeden yüksek gelir düzeyindeki dengeye geçişi sağlayan tek aşamalı bir süreç olmadığını ileri sürmektedirler. Buna örnek olarak da gelişmiş olan ülkelerin geçirmiş oldukları aşamaları göstermektedirler. Dengesiz kalkınma yaklaşımın önderlerinden olan Hirschman'a göre kalkınma, ancak dengesizliklerden oluşan dinamik bir süreç içinde mümkün olmaktadır¹⁴.

Dengesiz kalkınma yaklaşımına göre, ülkenin verimli yörelerinin gelirini verimsiz yörelere transfer etmekle hızlı kalkınmanın baltalanacağı ve dengeli kalkınma yönteminin ekonomik olmayacağı savunulur.

2- Dengeli Kalkınma

1960'lı yıllarda, "toplumu oluşturan bireylerin ekonomik, toplumsal ve siyasal alanlar da üretim, mekân ve zaman türünden kolektif çabaların bütünsel bir çözümlemesi ve buradan elde edilecek gelirlerin aynı düzey ve ölçekte paylaşılması" olarak kabul edilen kalkınma anlayışı dengeli kalkınma fikrinin temelini oluşturmuştur¹⁵. Bu anlamdaki kalkınma ile, refahın artırılması kadar dengeli olarak dağıtılması amacı da hedeflenmektedir. Bu anlayış hukuk dilinde "sosyal devlet", "refah devleti" olarak adlandırılırken ekonomik anlamda ise, "dengeli kalkınma olarak ifade edilir olmuştur.

Devlet politikası olarak dengeli kalkınma ile, çeşitli gruplar ve bölgeler arasında gelir dağılımının iyileştirilmesi, fırsat eşitliğinin sağlanması ve böylece sosyal adaletin sağlanması amaçlanmaktadır. Ekonomik anlamda dengeli kalkınma ile ise, özellikle azgeliş ekonomilerde, dengesiz kalkınmanın tersine piyasa mekanizmasının önderliği ve etkinliği kabul edilmemektedir. Dengeli kalkınmanın dengesiz kalkınmadan ayrıldığı temel noktayı bu anlayış farkı oluşturmaktadır. Planlama ve kamu etkinliğini minimuma indiren dengesiz kalkınmanın aksine, kalkınma çabasının planlaması dengeli kalkınma görüşünün ilk koşuludur¹⁶.

Dengeli kalkınma, kalkınmakta olan ülkelerde kıt kaynakların kullanımında ve bunların ekonomide dağılımında sektörler arası uygunluk ve bütünleşme (birbirini tamamlayıcı) olmasını da istemektedir. Bu amacı gerçekleştirecek çaba ekonominin bütün kesimlerinde ve aynı anda başlatılmak zorundadır. Yatırımlar miktar, zaman ve sektör açısından yeterli boyutlarda olmalıdır. Böylece, dışsal tasarruflardan en çok yararı sağlamak, gelir azaltıcı faktörlerin etkisini azaltmak ve kapasitelerin küçük olmasına yol açan talep terersizliğini giderecek dengeli ve hızlı bir kalkınma gerçekleştirmek mümkün olmaktadır¹⁷.

Ekonomi, piyasa mekanizmasının işleyişine bırakılacak olursa tasarruflarla gerçekleştiren yatırımlar ile kalkınma ekonominin bütün kesimlerinde başlatılamayacak ve bunun sonucunda dışsal tasarruflardan yeterince yararlanılamayacaktır. Nüfus artışı ve diğer gelir azaltıcı etkenler harekete geçebilecek, kısacası yoksulluk çemberi kırılmayacaktır. Bu nedenle, özellikle azgelişmiş ülkeler ekonomilerinde tek bir yatırımın reel ve parasal milli gelire oranla küçümsenemeyecek etkisi bulunduğundan bir çok iktisatçıya göre dengesiz kalkınma yerine, ekonominin bütün sektör ve kaynaklarını harekete geçirip dışsal ekono-

milerden yararlanmayı mümkün kılacak dengeli kalkınma tercih edilmektedir¹⁸.

Dengeli kalkınma kaynakların verim düzeyi yüksek bölgelerden verim düzeyi düşük bölgelere aktarıldığı, bunun ise ekonomik olmadığı düşüncesiyle eleştirilmiştir. Ekonomik ve sosyal amaçların birbiriyle çatışması durumunda ekonomik amaçların sosyal amaçlara feda edilemeyeceği görüşüyle bu eleştiri desteklenmiştir. Buna neden olarak da, sosyal amaçların ancak ekonomik refaha erişmekle sağlanabileceği gösterilmektedir. Oysa, bölgeler arası dengeli kalkınmayı kalkınmanın sosyal boyutu olarak görme, kalkınma sürecini kısa dönemde ele almaktan kaynaklanmaktadır¹⁹. Yapıları gereği bu yörelere yapılan yatırımlar kısa dönemde yüksek maliyette gerçekleşmekte ve hedeflenen gelişme hızından fedakarlık edilmesine yol açmaktadır. Oysa uzun dönemde kaynakların tümünü kullanmayan ülkeler kalkınmalarını hızlı ve dengeli geçekleştiremezler²⁰. Çünkü, bölgelerden her biri tabii kaynaklarına ve diğer yörelere nazaran buldukları yere bağlı olarak ülke kalkınmasında özel fonksiyonlara sahiptirler²¹. Özetle hızlı ve dengeli kalkınma, ülkenin sahip olduğu kaynakların tümünün en üst düzeyde işe koşulması ile mümkündür. Bu ise kalkınma sürecinin planlanması ile gerçekleştirilebilir.

Hızlı ve dengeli kalkınma için kaynakların en üst düzeyde üretime sokulması gerektiğinin anlaşılması ile önceleri ekonomik gelişme amacına yönelik sektörel girişimler ve bunların dağılımından ibaret olan ulusal düzeydeki planlama çalışmalarının kapsamı genişlemiştir. Böylece, geniş kapsamlı bir yaklaşım biçimi olma yönünde gelişerek sınırlı ekonomik değerlendirmeler düzeyinden çıkmıştır. Kalkınma planlarındaki bu yapısal farklılaşmayı şu şekilde özetlemek mümkündür²².

1- Kalkınma planları olgusunun ortaya çıkması ile birlikte kullanılan denge kavramı sektörler arası dengenin kurulmasına yöneliktir.

2- Sektörler arası denge sağlanırken, kalkınmanın değişik sosyal gruplar arasında gelir dağılımını düzeltici bir nitelik kazanması yolunda gelişmeler olmuştur.

3- Değişik gruplar yanısıra gelişmişlik düzeylerinde farklılık gösteren bölgelerde, bu farkın azaltılması yönünde, mekânda dengeli bir gelişmenin sağlanması, ulusal kalkınma planlarında benimsenen üçüncü denge kavramı olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak birçok ülke, ekonomik yapının iç dinamiği sonucunda ortaya çıkan

dengesizlikleri ve bunu yaratan kuvvetleri ortadan kaldırmak için ulusal ölçekte yöresel kalkınma politikaları ve planları izleme yoluna gitmiştir²³.

Bölgesel kalkınma planları geri kalmış bölgelerde etkili olan gelişmeyi durdurucu etkileri ortadan kaldırmaya yöneliktir. Böylece, özellikle az gelişmiş ülke ekonomileri için geçerli olan gelişmeyi durdurucu etkiler ve bunları ortadan kaldıracak otomatik kuvvetlerin bulunması sınırlılığı bölgesel planlama aracı ile giderilebilmektedir²⁴.

Bölgesel kalkınma ve politikalarının başlıca amaçları şu şekilde sıralanabilir;

- 1- Çeşitli grupları arasında uyum gözeterek halkın refahını dengeli bir şekilde artırmak,
- 2- Kaynak kullanımını iyileştirmek,
- 3- Bölgelere istihdam ve kamu hizmetleri bakımından eşit fırsatlar tanımak,
- 4- Yerleşme dokusunu dengeye kavuşturmak,
- 5- Çevre korunmasını geliştirmek²⁵.

Bölgeler Arası Dengesizliklerin Görüldüğü Ülkeler

Bölge açısından gelişmişlik farkları üzerinde durulurken cevaplandırılması gereken soru, bölgeler arası dengesizliklerin hangi ülkelerde görüldüğüdür. Bölge boyutu ile uğraşan sosyolog ve iktisatçılar, yüzölçümleri itibarıyla ülkelerin büyükleri ile bölgeler arası farklılıklar arasında doğrudan ilişki saptayamamışlardır. Bölgeler arası dengesizliklerle karşı karşıya bulunan gerek Batı, gerek Doğu Blokuna dahil birçok ülkede bu tür bir ilişkinin olduğu söylenememektedir²⁶. Gerçekten, geniş bir alan kaplayan S.S.C.B. ve bu ülkeye nazaran daha dar bir alan kaplayan İngiltere ve İtalya'da bölgeler arası dengesizlikler bulunmaktadır ve bu dengesizlikleri azaltıcı politikalar uygulanmaktadır. Bu durum ülkelerin kapladıkları coğrafi alan büyüklüğünün bölgeler arası dengesizlikte hiç değilse birinci derecede etken olmadığını göstermektedir.

Ülkelerin kapladıkları alandan çok her ülkenin ekonomik yapısı ve bölge seviyesinde ekonomik ilişkiler düzeni dengesizliklere neden olmaktadır. Önemli olan bölge (mahalli) pazarların ulusal pazar ile bütünleşebilmeleri ve aralarında karşılıklı sıkı ilişki bulunabilmesidir²⁷.

Bölgeler arasında bulunan gelişmişlik farkları ekonomik gelişme seviyesi bakımından az gelişmiş ülkelere özgü bir özellik de değildir. "Bölge gelişme farkları bir gecikmenin sonucu değil, gelişmenin her safhasında ağırlığı ne olursa olsun hissedilen bir problemdir"²⁸. Bölgeler arası dengesizlik Rostow'un da ileri sürdüğü gibi kalkınmanın çeşitli aşamalarında rastlanabilen bir gerçektir. Rostow'a göre kalkınmanın "olgunlaşma" ve "kitle tüketimi çağındaki cemiyet" gibi ileri aşamalarında bile bölgeler arası farklılıklara rastlanılmaktadır. Fakat ekonomik gelişme seviyesi arttıkça gerek gelir grupları gerek bölgeler arası sosyal adalet dengelerine yaklaşıldığı da bir gerçektir²⁹. Bu nedenle bazı iktisatçılar belirli bir ekonomik gelişme sağlanmadan gerek sektörler, gerek bölgeler arasında gelişmişlik farklarını gidermenin mümkün olmadığını ileri sürmektedirler.

Bölgeler arası dengesizlik ile ülke büyüklüğü, ülkenin ekonomik gelişme seviyesi arasında doğrudan bir ilişki kurulamadığı gibi ülkelerin siyasi ve ekonomik sistemi ile de doğrudan ilişki kurulamamıştır. Günümüzde ister kapitalist ister sosyalist, ister karma ekonominin uygulandığı hütün ülkelerde, bölgeler arası dengesizler ortaya çıkabilmektedir. Aynı şekilde ülkeler ister demokrasi ile yönetilsin, ister monarşi hakim olsun, ister komünist bir düzen yürürlükte bulunsun durum değişmemektedir. Diğer bir deyişle bu tür dengesizlikler sadece Türkiye ve az gelişmiş ülkelerin değil hemen tüm dünya ülkelerinin müdahale etmek zorunda oldukları bir sorun özelliği göstermektedir. A.B.D.'nin Tennessee vadisi, İtalya'nın güney bölgesi, Fransa'nın Korsika ve İngiltere'nin kuzey ve kuzey batı bölgelerinin kalkındırılması için girişimleri belirgin örneklerdir.

Türkiye'de Bölgeler Arası Dengesizliklerin Giderilmesine Yönelik Anlayışlar ve Eğitimle İlişkilendirilmesi

Ülkemizde sanayi hamlesinin başlamasından günümüze kadar ortaya çıkan başlıca problemlerden biri, bölgeler arasında giderek artma eğilimi gösteren gelişme farklılıkları olmuştur. Yatırımların belli yerlerde yoğunlaşmasına bağlı sanayileşme, kırsal alanlardan göçü hızlandırmıştır. Göç eden nüfus verimliliği sağlayan, nitelikli ve sermaye sahibi olanlardır. Gelişmiş bölgelerin özellikle nitelikli ve faal olan işgücünü çekmesi geride insan yönünden yozlaşmış bölgeler bırakmıştır³⁰. Bu nedenle, bu bölgelere gerek mahalli kaynaklarca yapılan, gerek ulusal idarenin yaptığı yatırımlar ekonomik olamamıştır³¹. Ülkemiz, bu ve benzeri sosyal ve ekonomik zorluklar getiren bölgeler arası

dengesizlikleri azaltmayı temel politikalarından biri kabul etmiştir. Bu anlayışın devamı olarak 1982 Anayasasında, sosyal kültürel ve ekonomik kalkınmanın "... yurt düzeyinde dengeli ve uyumlu biçimde hızla geliştirilmesi..." vurgulanmaktadır³². 1963 yılında girilen planlı kalkınma ile ilk kez bölgeler arası dengeli kalkınma politikası için işlevsel çerçeve oluşturulmuştur. Çünkü, planların temel fonksiyonlarından biri dengesiz gelişme gösteren yapının dengelenmeye doğru yönlendirilmesidir³³. Planlı kalkınma tercihinin temelinde yatan fikir dengeli kalkınmadır.

Dengeli kalkınma politikasının etkinliği, kuşkusuz yeterli uygulama araçlarının tespit edilmesi ve başarılı olarak uygulanmasına bağlıdır. Kalkınmanın bölgesel farklılıklarını en aza indirme ve ortadan kaldırmada başlıca şu araçlar kullanılmaktadır:

A. Kamu Yatırımları	Üretken yatırımlar Altyapı yatırımları
B. Teşvik Tedbirleri	Vergi indirimleri Yatırım indirimleri Geliştirme ve teşvik fonları Krediler Personel ücret politikası Personel lojman politikası vb.

Planlı kalkınmada bölgeler arasındaki farklılıkların, bu bölgelere üretken yatırımlar götürülerek ortadan kaldırılacağı ağırlıkla kabul edilmektedir. Fakat bölgeler arasındaki farklılıklar, sadece bu bölgelere götürülecek üretken yatırımlar ile ortadan kaldırılamaz. Çünkü piyasaları dardır ve ulusal piyasa ile ilişkileri çok zayıftır. Sanayi için gerekli olan altyapı mevcut değildir. Bu nedenle yatırımlar, üretken yatırımları verimli kılacak sosyal ve teknik altyapı yatırımları ile bütünlük içinde düşünülme zorundadır³⁴.

Geri kalmış bölgelerin kalkındırılması girişimlerdeki öneminden dolayı üzerinde durmak gerekirse altyapı, ekonomideki üretim olanaklarının yaratılması ve geliştirilmesini sağlayan etkenlerin tümü olarak tanımlanabilir. Altyapı doğrudan üretim birimi niteliğinde değildir. Fakat, üretim faktörlerinin verimliliğini ve faydalarını mutlak şekilde etkilemektedir³⁵.

Planlamanın temel dayanak noktasını üretken etkinliklerin nicelik ve niteliğinin belirlenmesi oluşturmaktadır. Bununla birlikte planlı

kalkınmada, üretken olmadığı halde üretimi verimli kılan altyapı yatırımları da planlama kapsamında düşünölmek zorundadır. Çünkü üretken yatırımları tamamlayan bu yatırımlar, üretken yatırımların kısa dönemde ekonomiye katkı sağlamasına karşın, uzun dönemde ve dolaylı yollardan ekonomiyi beslemektedir³⁶.

Altyapının başlıca özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür.

1- Ekonominin üretken sektörlerinde, özellikle sanayi kesiminde üretim ve gelişme için yeterli ölçüde bir altyapı gereklidir.

2- Altyapı dışsal fayda sağlar, ekonominin diğer sektörlerinin maliyetini düşürür.

3- Altyapı sosyal faydalarının özel faydalarından yüksek olması nedeniyle devlet tarafından yapılır³⁷.

4- Altyapı yatırımlarının verimliliğinin ölçülmesinde güçlükler vardır.

5- Altyapı hizmetlerin ithal güçlüğü vardır ve bu alana yabancı sermaye sokulamamaktadır³⁸.

Altyapı yatırımlarının etkileri ise şöyle sıralanabilir;

1. *Ekonomik Etkileri*

a) Gelir artırıcı etkisi vardır. (Altyapı yatırımlarının gelir artırıcı etkisi üzerinde ilk duran iktisatçı Keynes olmuştur),

b) Uzun dönemde kapasite artırıcı etkisi vardır,

c) Ekonomide yapısal değişim sağlar,

d) İstihdam artırıcı etkisi vardır.

2. *Sosyal Etkileri*

Bölgeler arası sosyal eşitsizliklerin giderilmesi, genel eğitim düzeyinin yükseltilmesi ve sağlık şartlarının iyileştirilmesi gibi etkileri vardır³⁹.

Değişik altyapı tanım ve altyapı yatırım sınıflamaları yapılmaktadır. Bununla birlikte kalkınmada oynadıkları rollere göre altyapı yatırımlarını iki başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan biri, ekonomik altyapı yatırımlarıdır. Teknik altyapı da denilen bu altyapının gelişmesi, bölgede üretken sektörler için daha uygun koşulların sağlanmasında etkili olur. Bir diğer altyapı yatırımı ise, sosyo-kültürel

altyapı yatırımlarıdır. Sosyo-kültürel altyapı yatırımları eğlence, kültür hizmetleri, sağlık, personel tesislerini kapsar. Ayrıca bu altyapı, yöre insan gücüne nitelik kazandıran her türden mesleki formasyon ve genel eğitim araçlarını da kapsamaktadır.

Üretim tekniklerindeki gelişme ve karmaşıklaşmaya paralel olarak, bu altyapı yatırımları bölgesel gelişmede sürekli artan bir önem kazanmaktadır. Geri kalmış bölgelerde sosyal altyapı yatırımlarını özellikle yoğunlaştırma gereği iki nedene bağlanmaktadır. Birincisi, hedef alınan sanayileşmenin tabii kaynak, fiziki sermaye ve işgücünün teknolojik düzeyine bağli bir bileşim olmasından ileri gelmektedir. Diğer bir deyişle, bu yatırımlar ekonomik yatırımları tamamlayıcı özelliğe sahiptir. Bu nedenle sosyal alandaki gelişmeler içinde, özellikle insan gücünün nitelik yönünden belli bir düzeye yükseltilmesi ve yerinde kullanılması büyük önem taşımaktadır. İkincisi, sosyal yatırımların nihai amaç olan, refahın sosyal adalet ilkelerine uygun dağılması amacını gerçekleştiren fonksiyona sahip olmasıdır.

Geride kalmış bölgelerde tabii kaynakların, ulaşım imkânlarının kıt olması, kültür seviyesinin düşüklüğü ve gelir düşüklüğü gibi sebeplerle yapılabilecek üretken yatırımların bir sınırı vardır. Bu sınırdan sonra yatırım yapılmaya devam edilmesi sosyal adaleti sağlarsa da, bu ekonominin bir bütün olarak kalkınma hızından fedakârlık demektir. Yatırımların veriminin artırılması ise, üretken yatırımların, özellikle bölge insan gücünün niteliğini arttırmaya yönelik olanları başta olmak üzere sosyal altyapı yatırımlarıyla düşünülmesi ile sağlanabilir⁴⁰.

Geride kalmış bölgelerde hızlı ve devamlı bir kalkınma hedefine ulaşmanın birçok araçları vardır. Fakat en etkili yol nitelikli insan gücünün ve yatırımının bu yörelere yapılmasıdır. Özellikle, planlama aracıyla kalkınmayı sağlamada devletin önemli rol oynadığı az gelişmiş ülkelerde mevcut nitelikli insan gücü miktarı kalkınma politikalarının hazırlanması ve yürütülmesinde sınırlayıcı bir faktör olarak dikkate alınmak zorundadır. Sermaye yokluğu dahi gelişmeyi bu derece sınırlandıramaz. Nitelikli insan gücü kaynaklarının teminindeki eksiklik, büyük miktarlarda sermayenin yanlış kullanılmasına neden olabilir. Sermaye potansiyeli olmakla birlikte bu durumda olan birçok ülkenin kalkınmada geri kaldığına sık olarak rastlanılmaktadır⁴¹.

Bölge kalkınmasını sağlamaya yönelik kamu yatırımlarını yürütecek nitelikli insan gücü, teşvik tedbirleriyle diğer bölgelerden çekilmeye çalışılabilir. Fakat, "...sosyal ve kültürel ortam yaratılmadıkça

yetiştirilmiş insan gücünü geri kalmış bölgelere sadece ücret artışı yoluyla çekmek kolay olmayacaktır⁴². O halde, dengeli kalkınmanın etkili olmasında bölgeye yapılacak, özellikle insan gücünü geliştirmeye yönelik yatırımların önemli bir rolü bulunmaktadır. Geliştirilmiş bölgelere yapılan yatırımlardan maksimum gelir sağlamanın temelinde, bu yörelerin insan gücüne yönelik yatırımlarla çok daha iyi donatılmış olması bulunmaktadır⁴³. Bölge kalkınmasında bu derece önemli olan bu yatırımların başında ise, eğitim ve sağlık yatırımları bulunmaktadır. Temel ve sürekli eğitim, sağlık hizmetlerinin eşit dağıtılması bölgesel gelişmenin en etkili araçları olmaktadır⁴⁴.

Gelişmişlik göstergeleri için yapılan araştırmalarda kullanılan en önemli değişkenlerden biri de eğitimidir. Eğitimi bölgelerin gelişmişlik seviyelerini belirlemede bir gösterge olarak kullanma, eğitim ile kalkınma arasında neden sonuç ilişkisi olduğu fikrine dayanmaktadır⁴⁵.

Gerçekten bütün göstergeleri içeren sosyo-ekonomik gelişmişlik göstergesi ile eğitim göstergesi arasında kuvvetli bir ilişki sözkonusudur. Ekonomik nitelikteki göstergelere göre eğitim göstergesinde daha aşağılarda kalan illerin yapısal olarak sağlıklı ve dengeli bir gelişme süreci içerisinde bulunabileceklerini iddia etmek güçtür. Bu bakımdan eğitim göstergesi, sosyo-kültürel göstergenin yansırı yörelerin gelişmişlik düzeylerinin toplumsal içeriğini anlamada yardımcı olabilecek alt değişkenler grubudur⁴⁶.

Eğitim göstergeleri ile ülkelerin kalkınmışlık düzeyleri arasındaki ilişki, birçok ülke kalkınma politikalarında temel sorunlardan biri olan bölgeler arasındaki dengesizliklerin eğitim aracı ile giderilebileceği düşüncesini geliştirmiştir. Bu düşünce ülkelerin geri kalmış bölgelerinin eğitim açısından da aynı özellikleri göstermesi ile daha da güçlenmiştir.

Planlı dönemde bölgesel kalkınma anlayışları ve bunların eğitimle ilişkilendirilmelerine geçmeden önce, eğitimin bölgeler arası dengesizlikleri giderme fonksiyonları üzerinde durmakta yarar vardır.

1- *Eğitimin Geri Kalmış Bölgeye Nitelikli İnsan Gücü Sunma Fonksiyonu :*

İnsan gücü ülke kalkınmasında olduğu gibi bir ülkenin az gelişmiş bölgelerinin kalkınmasında da gözönünde tutulması gerekli başlıca

faktörler olmaktadır. Diğer bir deyişle, bölgeler arası dengeli kalkınmada insangücünün önemi, sosyal ve ekonomik kalkınmayı bölge boyutunda ele almaktan kaynaklanmaktadır. Ülke kalkınması ile az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması arasında paralellik bulunmaktadır. Ülkelerin sosyal ve ekonomik kalkınmasını yavaşlatacak bir faktör ya da darboğaz aynı şekilde bölge kalkınması üzerinde de olumsuz etkide bulunmaktadır⁴⁷.

Frederick Harbinson, ülke kalkınmasında olduğu gibi, insangücünü geliştirmekle görevli eğitimin, geri kalmış bölge kalkınmasındaki önemini dolaylı olarak şöyle dile getirmektedir.

“Eğer bir ülkenin beşeri kaynakları geliştirilmezse ekonomik, sosyal ve politik gelişme sağlanamaz. Bugün az gelişmiş birçok ülkenin esas sorunu tabii kaynakların yetersizliği değil, beşeri kaynaklarının yetersizliğidir⁴⁸.”

2- Eğitimin Geri Kalmış Yörelerde Yapı Değişikliği Sağlama Fonksiyonu :

Geri kalmış bölgelerin kalkındırılmasının planlı ve rasyonel bir gelişme göstermesi için, ekonomik ve teknolojik tedbirlerin yanında, kalkınmaya bizzat katılan kitlenin sosyal yapısının gözönünde tutulması gerekmektedir⁴⁹. Sosyal yapı, insan unsurunun çeşitli yönleriyle ilgilidir. Az gelişmiş yörelerde kalkınmayı engelleyen sosyal yapı ve özelliklerinin bilinmesi zorunludur. Sosyal yapının, bu yörelerde başarılı kalkınma sağlanmasını engelleyen başlıca özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür.

Geri kalmış bölgelerde toplum genellikle hiyerarşik bir yapı göstermektedir. Kısmen ya da tamamen dışa kapalılık sosyal yapının temel özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Oysa kalkınma yapısal değişme sürecidir. Diğer taraftan, Adah'nın da belirttiği gibi, bu bölgelere kalkınmalarını sağlayacak hizmetlerin götürülmesi para, malzeme, eleman ve bölge halkının kalkınma sürecine bilinçli katılımıyla doğrudan ilişkilidir. Diğerleri mevcut olsa bile, halkın sosyal değişme bilincinde olmaması kalkınmanın daha başlamadan başarısız olmasına neden olacaktır⁵⁰.

Dil birliğinin henüz kurulamamış olması, geri kalmış bölgeler sosyal yapısının en dikkat çekici özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Nüfusun önemli bir kısmı halen anadil olarak Kürtçe ve Arapça konuşmaktadır. Rakamlarla ifade etmek gerekirse Güneydoğu Anadolu

Bölgesinde anadil olarak nüfusun % 45'i Türkçe, % 45'i Kürtçe, % 7.5'i Arapça geriye kalan % 2.5'i ise Süryanice konuşmaktadır⁵¹.

Toplumsal örgütlenme yönünden de sorunlar vardır. Özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde göçebe ve yarı göçebe bir hayat tarzı sürdüren aşiret düzeni hakimdir⁵². Sağlık hizmetlerine karşı bölge halkının tutumu sorun olmaya devam etmektedir. Sağlık alanında başlatılan sosyalizasyon hizmetleri halkın modern tıbbı karşı tutumundan dolayı başarıyla uygulanamamaktadır. Erzurum'un köylerinde yapılan bir araştırmada⁵³ halkın önemli bir kesimi verem ve kanser gibi hastalıklar dışında halk tababetine yöneldikleri görülmüştür.

Sayılarını çoğaltmak mümkün olan sosyal yapının kalkınmaya engel oluşturan özellikleri, bu yörelerde eğitimin önemini ortaya çıkarmaktadır. Çünkü eğitim, sosyal değişimin başlıca etkenidir.

Geri kalmış bölgelerde sosyal değişmelerin yaygınlaşması başlıca üç aşamada gerçekleşmektedir. Yenilik önce yenilik yataftarı olan kimselere benimsenmekte ve bunlarda yenilikleri çeşitli şekillerde çevreye yaymaktadırlar. Yenilikler son aşamada tüm topluma mal olmaktadır⁵⁴. Eğitim bu yörelerde yenilikleri savunan mahalli liderleri yetiştirerek yeniliklerin hızlı bir şekilde yayılmasını sağlama görevini üstlenmektedir. Geri kalmış bölgelerde kalkınmayı tüm bölge halkına yaygınlaştıracak mahalli liderlerin kithğı önemli bir sorun oluşturmaktadır.

Yapılan bir araştırmaya göre geri kalmış bölgelerden göç eden nüfusun başlıca özellikleri şunlardır.

1- Göç eden nüfusun doğurganlığı geride kalan nüfuskinden daha düşüktür.

2- Göç edenler içinde erkek nüfusun akımı daha fazladır ve bunlar arasında okuma-yazma bilenler ağırlık taşımaktadır.

3- Göç edenler üretken yaş gruplarında yoğunlaşmaktadır.

4- Göç edenlerin eğitim düzeyleri geride kalanlara oranla daha yüksektir⁵⁵.

Daha fazla gelir elde etme, istihdam ve sosyal hizmetlerden daha fazla yararlanma nedeniyle geri kalmış bölgelerden göç eden nüfusun dinamik karakterde olması, bu bölgelerin daha da yozlaşmasına neden olmaktadır.

3- *Eğitimin Geri Kalmış Yörelerde Fırsat Eşitliği Sağlama Fonksiyonu* :

Eğitim toplum olarak gelişmenin ve ilerlemenin, çağdaş ülkelerin arasında yer almanın olduğu kadar, bireylerin yüksek bir yaşama düzeyi elde etmelerinin de başlıca aracıdır⁵⁶. Yüksek bir yaşama düzeyi yüksek gelir elde etmeleri ile mümkündür. Gelir dağılımının uzun dönemde toplum yararına daha adil bir niteliğe kavuşması yollarından biri de, eğitim hizmetlerinin bireyler, çeşitli gruplar, meslekler ve bölgeler arasında adil bir şekilde dağıtılmasıdır. Eğitimin gelir artırıcı özelliği, sosyal devlet anlayışının gereği olan adil gelir dağılımını sağlayan bir araç olarak ele alınmasını gerektirmiştir. Bu nedenle eğitim genellikle, sosyal adalet ve fırsat eşitliğini sağlayan kamu hizmeti olarak ele alınmaktadır.

Eğitim, fırsat eşitliğini sağlayan bir araç olarak bireylerin, kabiliyetleri ölçüsünde toplumun en üst kademelerine kadar yükselebilmelerini sağlar. Bu özelliği ile, kişilerin toplum içinde sahip oldukları statüden daha üst bir statüye yükselebilmelerine yarayan sosyal hareketlilik aracıdır⁵⁷. Sosyal hareketlilik aracı olarak eğitimin, her zaman bu fonksiyonu sağladığını iddia etmek güçtür. Çünkü eğitim, Maltus'un da belirttiği gibi yanlış kullanıldığı zaman sonuçları önlemeyecek kadar kötü olabilen bir yatırımdır⁵⁸. Bu nedenle eğitim, günümüz modern toplumlarında kişilere en üst seviyede ve eşit olarak dağıtılması gereken bir hizmet olarak ele alınmaktadır.

Eğitim hizmetlerinin geri kalmış bölgelerde sosyal hareketlilik ve fırsat eşitliği sağlayabilmesi bölgeler arasında dengeli dağıtılmasına bağlıdır. Fakar, sadece eğitim hizmetlerinin geri kalmış bölgelere dengeli dağıtılması da fırsat eşitliğini sağlamaktan uzaktır. Eğitim hizmetlerinin fırsat eşitliğini sağlaması, aynı zamanda, bölgeye yapılan eğitim hizmetleri ile üretken yatırımların birbirini tamamlayan bir denge içerisinde sunulması ile mümkündür⁵⁹. Eğer bu denge kurulmazsa başlıca iki durum ortaya çıkar. Yatırımların sadece eğitime ayrılması ya da ekonomik yatırımların ihmal edilmesi, eğitilmiş insan gücünün istihdam edilememesine yol açar. İstihdam edilemeyen dinamik nüfus, istihdam sahaları arayacak ve göç edecektir. Tablo 1'den de görüldüğü gibi hem en çok göç veren bölge olması, hem de göç eden nüfusun o yörenin dinamik karakterli nüfusunu oluşturması, Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) kapsamındaki illerin böyle bir sonuçla karşı karşıya olduğunun açık bir göstergesi olmaktadır. Üretken yatırımlara ağırlık verilmesi halinde ise, gerekli nitelikli insan gücü bölge dışından sağlanacak, ancak, bölgenin niteliksiz iş gücünün bir kısmı istihdam edilecektir. Ayrıca, geri kalmış bölgelere çeşitli özendirme önlemleri ile geti-

Tablo 1. Kalkınmada Öncelikli İllerde Net Göç Oranları

I. Derecede İller	Net göç oranı %	II. Derecede İller	Net göç oranı %
Adıyaman	-31.8	Amasya	-22.0
Ağrı	-71.5	Artvin	-55.4
Bingöl	-48.3	Çankırı	-52.6
Bitlis	-73.4	Çorum	-42.3
Diyarbakır	-21.09	Elazığ	-40.3
Gümüşhane	-76.4	Erzincan	-32.6
Hakkâri	-41.5	Erzurum	-59.5
Kars	-100.5	Kastamonu	-24.0
Mardin	-53.2	Malatya	-39.1
Muş	-59.3	Kahramanmaraş	-11.8
Siiirt	-26.3	Sinop	-28.8
Tunceli	-81.9	Sivas	-67.5
Van	-17.8	Tokat	-27.4
		Şanlı Urfa	-58.6
		Yozgat	-43.5
13 İl Ortalaması	-52.1	15 İl Ortalaması	-40.0

Kaynak: Şenay Eser. Kalkınmada Öncelikli İllerde Eğitim. DPT. 1987, s. 8.

rilen nitelikli insangücü ilk fırsatta bölgeyi terk edecek ve yatırımların verimliliği de buna bağlı olarak düşecektir⁶⁰.

Kalkınmanın planlanması ve eğitimin kalkınmada önemli bir etken olarak kabul edilmesi, eğitimin planlanmasını gerektirmektedir. Bunun sonucu olarak, kalkınma planları ile eğitim planları arasında ilişki kurulmuş olması gerekir. Bu ilişkinin belirli bir bölge ile ilgili olması ise, "kalkınma planı-bölge planı-eğitim planı" arasında ilişkinin kurulmuş olmasını gerektirir.

Eğitimin geri kalmış bir bölgeyi kalkındırmadaki başarısı, öncelikle, kalkınma planlarının bölge-mekân boyutuna indirilmesi, diğer bir deyişle ulusal planların yerselleştirilmesi ve daha sonra eğitimle ilişkilendirilmesi ile sağlanabilir. Eğitim planlamasının bölgesel planlama içerisinde düşünülmesi, eğitimden beklenen başarının elde edilmesini başlıca iki şekilde etkiler. Öncelikle, eğitim planlaması bölgesel özellik ve gereksinmelere cevap verecek bir yapıya kavuşturulmuş olur. İkinci olarak, eğitim bölgenin tüm sektörel yapısıyla uyumlu ve sistematik yapıya kavuşturulmuş olur. Ayrıca, bölge eğitimi ve ekonomik yapısının, tüm ülke eğitim sistem, ekonomik yapı ve amaçlarına yönelik entegrasyonu sağlamış olur.

Eğitimin bölgesel özelliklere cevap verecek sistematik bir yapıya kavuşması ve böylece geri kalmış bölgelerin kalkınmasında etkili bir

araç olabilmesi için gerekli olan ulusal planın bölgesel boyuta indirilmesiyle ilgili politikalarını ve bu politikaların yatırımlarla uygulamaya aktarılmış düzeylerini inceleyelim. Tablo 2'de 5 yıllık planlarda kabul gören bölgeler arası dengeli kalkınma politikaları verilmektedir. Bu politikaları şu şekilde özetlemek mümkündür.

1- Tüm planlarda, kalkınma sürecinde genel amacın, ekonomik büyüme yanında sosyal ve kültürel amaçlara ulaşmak olduğu kabul edilmiştir. Bölgeler arası dengesizlikler gibi sosyal amaçların ekonomik amaçlarla birlikte ele alınacağı kabul edilmekle birlikte, planlı dönemde, makro planlama kararlarının sektörel öncelikler setine göre verilmesine öncelik tanınmıştır. Buna bağlı olarak, sektörel ve bölgesel önceliklerin çatıştığı durumlarda, "ekonomik kalkınmadan" fedâkarlık edilmemesi amacıyla sektörel önceliklerin tercih edileceği kabul edilmiştir.

2- Kalkınma planlarının tümünde temel politikalardan biri kabul edilen bölgeler arası dengeli kalkınma politikası ve yaklaşımı planlı dönemde tam bir bütünlük içerisinde ele alınamamıştır. Kalkınma planlarının bazılarında makro düzeyde alınan planlama kararlarında yer alan bölge boyutu, diğerinde sürdürülememiş, birbirinin devamı ve tamamlayıcısı şeklinde ele alınamamıştır. Bunun başlıca nedenleri, geri kalmış bölgeleri kalkındırma girişimlerinin ekonomik olmadığı düşüncesi, mevcut dengesizliklerin daha çok sosyal nitelikteki bir sorun olarak görülmesi ve siyasal iktidarların bölgeler arası dengesizliklere karşı farklı tavırlar içinde bulunmalarından kaynaklanmıştır.

3- Planlı dönemde, bölgesel düzeyde kararlar alabilme fonksiyonuna kavuşturulması için DPT'nin kurumsal yapısında değişikliklere gidilmesi öngörülmüştür. Yapılan değişikliklere rağmen DPT'nin kurumsal yapısının bölgesel düzeyde kararlar alacak özellikte olması gerçekleştirilememiş ve ayrıca, yatırımları izleme, değerlendirme ve rehberlik yapma gibi işlevlerin yerine getirilmesi sağlanamamıştır. Bu faaliyetler "Bölge Koordinasyon Kurulları" ve "İl Koordinasyon Kurulları" gibi fonksiyonelliği sınırlı kalan taşra birimleriyle karşılanmaya çalışılmıştır.

4- Planlı dönem bölgesel planlama anlayışında şehircilik, dünya bölgesel planlama anlayışındaki gelişmeye prelel olarak önemli ağırlığa sahip olmuştur. Şehircilik tüm kalkınma planlarında "kalkınma" kavramı ve bölgeler arası dengeli kalkınma politikalarıyla ilişkilendirilmiş olmakla, birlikte II. ve III. Plan bölgeler arası dengeli kalkınma yaklaşımları tümüyle şehircilik ve il planlaması yaklaşımlarına dayandırılmıştır.

Tablo 2. Kalkınma Planlarında Bölge Arası Dengeli Kalkınma Anlayışları

	I. Plan	II. Plan	III. Plan	IV. Plan	V. Plan
İlkeler	Ekonomik kalkınmanın bölgesel görünüşleri. Bölgesel ekonomik bütünleştirme.	Hızlı şehirleşmeye gelen nüfusun yoğunlaşma problemi ve çözümü.	Bölgesel farklılıkların giderilmesi ve azaltılması. II. derece Köy'ün kalkandırılmasına ağırlık verme.	Bölgesel sorunların çözümü için bütün kaynakların seferber edilmesi.	Az gelişmiş bölgelerdeki sektörel potansiyellerin etkili kullanımını sağlama
Yaklaşım	Bölgesel planlama.	İl ve mahalli planlama. Dolaylı bölgesel planlama.	Sektörel ve mahalli planlama.	Sektörler ve bölgeler arası bağların desteklenmesi.	Projelerin global etkilerini içeren doğrudan yöresel planlama.
Amaçlar	Dengeli şehirleşme. Bölgeler arası dengein sağlanması.	Bölgeler arası dengein sağlanması. Refah ve sosyal adaletin dengeli dağıtımı.	Bölgeler arası dengein sağlanması. Refah ve sosyal adaletin dengeli dağıtımı.	Köy kalkınma sorun ve aksaklıkların giderilmesi. Bölgeler ve sektörler arası bütünleşmenin sağlanması.	Sosyal adalet sistemi içinde bölgesel düzeylerde dengeli kalkınma.
Politrikalar	Bölgesel planlama Sosyal hizmetlerin yaygınlaştırılması.	Kamu yatırımların az gelişmiş yörelerin nüfusu yoğun kırsalında yoğunlaştırma. Nüfusu yoğun ve hizmetlerden yararlanamamış yörelere ağırlık verme.	Mahalli kaynakların kullanımını projeye öncelik verme. İmalat sanayinin geliştirilmesi.	Az gelişmiş bölgelere kamu yatırımlarını artırma. Az gelişmiş bölge kalkınmasında yatırım sorunlarının çözümü.	Bölgeler arası göçün önlenmesi için yatırımların dengeli dağılımı. Köy'ün kalkınmasına öncelik verme. Küçük ve büyük sanayi projeleri geliştirilmek.
Araçlar	Az gelişmiş bölgelerde yatırımların seçim kriteri. Mali teşvik araçları.	Vergileri geri kalmış bölgelere göre farklılaştırma. Özel sektörü mali teşvikler ile destekleme. Pilot proje uygulamaları.	Mali teşvik tedbirleri. Köy için özel sübvansiyon programları. Sektörel planlar. Birbirine bağlı projeler.	Çeşitli teşvikler. Yatırımlar için dış yardım ve kredi. Birbirine bağlı projeler. Bölgesel ve mahalli kaynaklar.	Bölgesel gelişme şemaları. Şemalar yardımı ile yatırım önceliklerini belirlemek. Öncelikli sektörleri desteklemek. Mali teşvikler.

Kaynak: OECD. Documentation for the Review of Regional Problems and Policies in Turkey. Paris, 1986, s. 11 den yararlanılarak düzenlenmiştir.

5- İlk dört özellik çerçevesinde şekillenen planlı dönem bölgeler arası dengeli kalkınma yaklaşımı, ekonomik ve sosyal olmak üzere başlıca iki anlamda düşünülmüştür. Kalkınma planlarında, bu farklı anlamdan birinin tercihi yönüne gidilmiş ya da her iki boyut bütünleştirilerek ele alınmaya çalışılmıştır. I. Planda olduğu gibi bölgeler arası dengesizlikleri sosyal ağırlıklı bir sorun olarak ele alan planlarda, bölgeler arası dengeli kalkınmanın fırsat eşitliği, gelir dağılımının düzeltilmesi ve maliyetleri azaltma gibi amaçların, bu bölgelerde sosyal altyapının yaygınlaştırılması politikasının ağırlıklı olarak uygulanmasıyla sağlanacağı kabul edilmiştir. Bölgeler arası dengeli kalkınmayı ekonomik ağırlıklı bir sorun olarak ele alan II., III. ve IV. Planlarda ise, büyüme hızının artırılması politikası ile sağlanabileceği kabul edilmiştir. Yine sözkonusu planlarda bölgeler arası dengesizliklerin sosyal yönü olan bir sorun olduğu red edilmemekte ve fakat bu anlamdaki amaçların da sanayiın sosyal işlevleri ile gerçekleştirileceği kabul edilmiştir. Bölgeler arası dengeli kalkınmanın, geri kalmış bölgelerde ekonomik ve sosyal altyapı yatırımlarının bütünlük içerisinde ele alınması ise sağlanabileceği V. Planda kabul görmüştür. Sosyal ve ekonomik yatırımların birbirini bütünlükten özelliği, V. Plandaki yoğunlukta olmasada ilk kez I. Planda ele alınmış, fakat bu anlayış diğer planlarda terk edilmiştir.

6- Kalkınma planlarında, bölgeler arası dengeli kalkınmanın kamu yatırımlarından sonra ikinci önemli aracı kabul edilen teşvik tedbirleri daha çok ekonomik sektör yatırımlarına yönelik olarak düşünülmüştür. Geri kalmış bölgelerin önemli sorunlarından biri olan personele yönelik teşvik tedbirleri I. ve IV. Planlar haricinde ihmal edilmiştir⁶¹.

Eğitimin Bölgeler Arası Dengeli Kalkınma Aracı Olarak Kabulü İle İlgili Politikalar

1- Bölgeler arası dengeli kalkınmanın farklı yaklaşımlarla ele alınmasına rağmen, eğitim, kalkınma planlarının tümünde bölgeler arası dengesizlikleri gidermede temel araçlardan biri olarak kabul edilmiştir. Ancak, planlar arasında, eğitim hizmetlerinin I. ve II. derece KÖY arasında dağıtım konusunda farklılıklar olmuştur. I. ve IV. Planlarda eğitim hizmetlerinin bu hizmetlerden en az yararlanan I. derece KÖY'e öncelikle sunulması gerektiği kabul edilmiştir. II. ve III. Planlarda ise eğitim hizmetlerinin ekonomik yatırımları verimli kılma ilkesi gözönünde tutularak II. derece KÖY'e öncelik verilmesi gerektiği kabul

edilmiştir. Her iki planda da bu kabul, eğitim hizmetlerinden yararlanamayanların en yoğun olarak II. derece KÖY'de bulunduğu görüşüyle desteklenmiştir. Eğitim hizmetlerinden beklenen fonksiyonelliğin, KÖY'e eğitim yatırımlarının ekonomik yatırımlarla bütünleştirilerek sunulması ile sağlanabileceği ancak V. Planda kabul edilmiştir.

2- Planlarda, bölgeler arası dengeli kalkınma aracı olarak eğitimden beklenilenin elde edilmesi için KÖY'de; öğretmenlerin dengeli dağılımı, okuryazarlık oranının yükseltilmesi, ilköğretim I. devrede tüm çağ nüfusunun okullaştırılması, hurs ve parasız yatırımlık sistemlerinin geliştirilmesi, anasınıflarının yaygınlaştırılması, yükseköğretim potansiyelinin artırılması gibi sorunların çözülmesi gerektiği kabul edilmiştir.

Kalkınmanın sosyo-ekonomik yapısal bir değişme olduğu tanımlandığından kaynaklanan bir kalkınma modelinde kalkınma politikasının temelini yatırımlar oluşturur. Bu nedenle planlı dönem bölgeler arası dengeli kalkınma politikasının uygulamaya aktarılmış düzeyini belirleyebilmek için bölgelerin plan dönem boyunca toplam kamu yatırımlarından aldığı payları incelememiz gerekmektedir. Tablo 3'de bölgelerin toplam kamu yatırımlarından aldığı paylar verilmektedir. Tablo 4'de bölgelerin toplam kamu yatırımlarından aldığı paylar verilmektedir. Tablo 4'de ise kişi başına kamu yatırımları verilmiştir. I. Plan döneminde KÖY kişi başına ortalama kamu yatırımı diğer yöreler ve Türkiye ortalamaları birbirine yakın değerlerde olmasına karşılık KÖY aleyhine durum söz konusudur. Bununla birlikte bu Plan döneminde kamu yatırımlarının bölgeler arası dengeli kalkınma aracı olarak kullanılmaya çalışıldığı söylenebilir. II. Plan döneminde diğer bölgeler ve dengeyi değil aksine dengesizlikleri artıran araç durumuna düştüğünü göstermektedir. III. Plan döneminde bir önceki plan dönemine göre iyileşme olmakla birlikte KÖY aleyhine durum bu Plan döneminde de devam etmiştir. Çok az bir farkla da olsa ilk kez IV. Plan döneminde KÖY kişi başına ortalama kamu yatırım miktarı diğer bölgeler ve Türkiye ortalaması üzerindedir. Diğer bir deyişle kamu yatırımları bu Plan döneminde bölgeler arası dengeli kalkınma aracı olarak kullanılmıştır. V. Plan döneminde de KÖY aleyhine az bir fark bulunmakla birlikte kişi başına kamu yatırımları açısından denge sağlanmaya çalışıldığı söylenebilir. Kamu yatırımları açısından son üç plan döneminde denge sağlandığı söylenebilirse de, tüm bölgeler içerisinde en yüksek kişi başına kamu yatırımının II. derece KÖY'e yapılmasına karşın, en düşük kişi başına kamu yatırımının ise I. derece KÖY'e yapılmış olması KÖY arasında dengesiz bir dağıtım olduğu açıktır.

Tablo 3. Kamu Yatırımlarının Yörelere Arasında Dağılımı (1985 Sabit Fiyatları İle)

***	I. Plan		II. Plan		III. Plan		IV. Plan*		V. Plan**	
	250831566	9.3	276792299	6.4	462715019	6.1	469563718	7.5	252085000	8.9
I. Derece Köy	527197341	19.6	609920541	14.1	1355340912	18.0	1280983384	20.5	521241000	18.3
Diğer Yörelere	1916487835	71.1	3441983568	79.5	5718745427	75.9	1750547102	72.0	2073528000	72.8
Türkiye Toplamı	2694516742	100.0	4328696408	100.0	7536801368	100.0	623942371	100.0	2846848000	100.0

Kaynak: Cemil Kutbay, Kamu Yatırımlarının Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Diğer İller İtibarıyla Dağılımı, 1982; Kalkınmada Öncelikli Yörelere Raporu 4'teki verilerden hesaplanmıştır.

* 1982 ve 1984 Yılı yatırımları dahil değildir.

** 1985 ve 1986 Yılı yatırımları dahildir.

*** Birden fazla ili kapsayan yatırımlar dahil değildir.

Tablo 4. Bölgeler İtibariyle Kişi Başına Kamu Yatırımları
(1985 Sabit Fiyatları İle)

	I. Plan	II. Plan	III. Plan	IV. Plan	V. Plan
I. Der. KÖY	14210	13588	20102	23151	21985
II. Der. KÖY	17202	18266	37794	42818	32112
KÖY	16110	11494	30876	34872	27930
Diğer Bölgeler	17638	27698	30032	34867	28160
Türkiye	17168	24314	37360	34870	28095

Kaynak: Cemil Kutbay, Kamu Yatırımlarının Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Diğer Bölgeler İtibariyle Dağılımı. (1963-1981). 1982. s. 49-145'den düzenlenmiştir.

Tablo 5. Eğitim Yatırımlarının Bölgeler Arası Dağılım Oranları (%)

	I. Dere. KÖY	II. Dere. KÖY	KÖY	Diğer Bölgeler
I. Plan	13.1	17.2	30.3	69.7
II. Plan	10.3	14.1	24.4	75.6
III. Plan	10.1	14.7	24.8	75.2
IV. Plan	11.1	17.1	28.2	71.8
V. Plan	9.2	15.7	24.9	75.1

Tablo 6. Çeşitli Bölgelerde Kişi Başına Eğitim Yatırımları
(1985 Sabit Fiyatları İle)

	I. Dere. KÖY	II. Dere. KÖY	KÖY	Diğer Bölgeler	Türkiye
I. Plan	3176	2396	2681	2744	2725
II. Plan	2625	2190	2154	3161	2918
III. Plan	3336	3146	3220	4021	3787
IV. Plan	2385	2409	2447	2426	2432
V. Plan	1659	1993	1855	2110	2040

Kişi başına düşen ortalama kamu yatırımları açısından I. Plan döneminde en yüksek miktar I. derece KÖY'e yapılmıştır. Bu uygulama Planda öngörülen politika ile uygunluk göstermiştir. Ayrıca bu Plan döneminde KÖY, diğer bölgeler ve Türkiye ortalamaları birbirine yakın değerlerdedir. Bu nedenle bu Plan döneminde eğitim yatırımlarının dengeli olarak kullanıldığı söylenebilir. II. Plan döneminde, KÖY kişi başına eğitim ortalama miktarı bir önceki plan dönemine göre azalmış, buna karşılık diğer yörelere ve Türkiye ortalama miktarları ise artmıştır. Diğer bir deyişle bu plan döneminde eğitim yatırımları bölgeler arası dengesizlikleri artıran bir araç durumuna düşmüştür. Bu durumu II. Plan bölgeler arası dengeli kalkınma anlayışıyla açık-

İlamak mümkün değildir. III. Plan döneminde, KÖY kişi başına düşen eğitim yatırımları bir önceki plan dönemine göre iyileşme göstermiştir. Buna rağmen bu Plan döneminde de KÖY kişi başına düşen eğitim yatırımları diğer bölgeler ve Türkiye ortalamaları altındadır. KÖY kişi başına eğitim yatırımlarında III. Plan döneminde başlayan iyileşme IV. Plan döneminde de sürdürülmüş ve ilk kez bu Plan döneminde KÖY ortalaması diğer bölgeler ve Türkiye ortalaması üzerine çıkmıştır. Diğer bir deyişle eğitim yatırımları bu Plan döneminde bölgeler arası dengesizlikleri azaltan araç olarak başarılı bir şekilde kullanılmıştır. V. Plan döneminde birbirine yakın değerler almakla birlikte az da olsa KÖY aleyhine durum sözkonusudur.

Kişi başına düşen eğitim yatırım miktarları açısından yapılan bir değerlendirilmede, eğitim hizmetinin bölgeler arası dengesizliği azaltıcı bir araç olarak başarılı olarak kullanılmadığı sonucuna gidebilir. Eğitim yatırımlarının bu bölgelerde dengesiz dağıtım yanında, Tablo 7'den de görüleceği gibi eğitim maliyetlerinin yüksek olması da eklenince, eğitim hizmetinden beklenen fırsat eşitliği sağlama ve diğer fonksiyonları gerçekleştirilmede ne derece yetersiz kaldığı anlaşılacaktır.

Tablo 7. Eğitimde Maliyet Artışları En Yüksek ve En Düşük Olan 10 İl Sıralaması (1974 - 1984)

En Yüksek		En Düşük	
İl	Artış %	İl	Artış %
Muş	354.8	Tunceli	-27.7
Bitlis	355.7	Balıkesir	00.0
Gaziantep	377.3	Cümlüşhane	00.0
Sakarya	392.1	Çanakkale	00.0
Burdur	398.0	Kütahya	16.6
Mardin	399.4	Niğde	21.3
Konya	400.2	Kırşehir	41.2
K. Maraş	517.1	Çorum	42.7
Hakkari	540.8	Amasya	45.9
Bilecik	563.0	Bursa	49.1

Kaynak: DPT. 1974-1984 Yılları Arasında Kamu Hizmet Yatırımlarının Olgunlaşma Süreleri ve Maliyetleri. 1987, s. 12'deki verilerden düzenlenmiştir.

ÖNERİLER

1- Geri kalmış yörelerin kalkındırılması, bir sorun olarak hissedilmesine bağlı olarak birbiriyle bağlantısız girişimler olarak değil, birbirini tamamlayan ve sistematik çözüm gerektiren "çok yönlü bölgesel

planlama" içerisinde ele alınarak rastlantısallıktan kurtarılmalıdır.

2- Geri kalmış bölgelerde birbiri ile fonksiyonel ilişkileri olan yatırımların birlikte planlama ve eş zamanlı olarak gerçekleştirilmesi KÖY kalkınmasında çok daha etkin bir "gelişme ortamı" yaratacaktır. Bu nedenle ekonomik sosyal altyapı ve eğitim yatırımları birbiriyle fonksiyon, zaman, bölge ilişkileri örülmüş gruplar halinde planlanmalı ve bütünlük içinde uygulanması sağlanmalıdır.

3- Geri kalmış bölgelerde yapılacak yatırımların gerçekleştirilmesinde, bu yatırımlardan istenen yatırımların elde edilmesinde ve bu bölgelerin sosyal altyapısının değişmesinde yetişmiş insangücüne ve eğitim düzeyi yüksek bir topluma büyük gereksinim vardır. Bu nedenle geri kalmış bölgelerde eğitim ayrı bir boyut olarak ele alınmalı ve ülke standartlarına ulaştırılacak özel programlar düzenlenmelidir. Kuşkusuz bu tür girişimlerin başarısı yeterli ödeneğin zamanında ayrılması ile mümkündür.

4- Diğer sektörlerde olduğu gibi KÖY eğitim sektöründe de fonksiyonelliği önleyen ve maliyetleri artıran nedenler üzerinde durularak, bu nedenlerin ortadan kaldırılması yoluna gidilmelidir. Yapılacak çalışmaların başarısı için, bölge insanının sosyal yapısı daima bağımlı bir değişken olarak gözönünde tutulmalıdır.

D İ P N O T L A R

1 Halime Oygur. "Kalkınma Düşüncesinin Gelişimi". Hacettepe Üniversitesi İTİ Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 3, 1984. s. 26.

2 Mehmet A. Kısakürek. "Eğitim ve Kalkınma". Eğitim ve Bilim. C. 7, s. 3.

3 Hesapçıoğlu, Muhsin. Türkiye'de İnsangücü ve Eğitim Planlaması. A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1984, s. 14.

4 Erdinç Tokgöz. Türkiye'de Kalkınmada Öncelikli Yörelere Üzerine Bir İnceleme. FAO Tarafından 14-18 Ekim Tarihinde Çeşme'de Düzenlenen "Kırsal Kalkınma ve Nüfus Ulusal Semineri"nde Sunulan Tebliğ. 1985, s. 1.

5 Hüsnü Erkan. Bölgesel Gelişmeye Teorik ve Uygulamalı Bir Yaklaşım. Yayınlanmış Doçentlik Tezi. Ege Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1981, s. 43.

6 Zeynel Dinler. Bölgesel İktisat. Bursa İTİA Yayınları. 1978, s. 134.

7 Dinler. s. 141.

8 Ruşen Keleş. "Bölge Planlaması ve Bölge Kalkınması". Şehircilik: Sorunlar-Uygulama ve Politikalar. A.Ü. SBF Yayınları No: 415, 1978, s. 145-146.

9 Dinler. s. 134.

- 10 DPT. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu İleri Sosyal Yapı Araştırması. 1974, s. 43.
- 11 Dinler. s. 217.
- 12 Barlas Tolan. "Kalkınma Planlarının Mekânsal Görünümü Üzerine". AİTİA Yönetim Bilimleri Fakültesi Dergisi, C. 1, S, 1-2, 1979, s. 52.
- 13 Ayda Eraydın. Bölgesel Gelişme Konusunda Yaklaşımlar. DPT, 1983, s. 13.
- 14 Erkal, s. 73.
- 15 Tolan. s. 173.
- 16 AÖF. İktisada Giriş. s. 346.
- 17 Dinler. s. 118.
- 18 Vural Savaş. Kalkınma Ekonomisi. 1982, s. 73.
- 19 Eraydın, 1983, s. 6.
- 20 Eraydın. s. 8.
- 21 Tanju Polatkan. Bölgesel Gelişme ve Politikası. DPT Yayınları, No: 560, 1968, s. 9.
- 22 Ayda Eraydın. Türkiye'de Ulusal Kalkınma Planlarının Bölgesel Ayırıştırılmasına Yönelik Bir Yaklaşım. A.Ü. İTİ Bilimler Fakültesi Yayınları No: 12, 1983, s. 6.
- 23 Stefan H. Robock. "Strategies for Economic Development". Regional Economics. The Free Press, New York, 1970, s. 248.
- 24 Polatkan. s. 6.
- 25 İsmail Sarıca. "Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Bu Yörelere Yapılan Çalışmalar". İl Planlama ve Koordinasyon Müdürleri Kurs Notları, Ankara, 1986, s. 290.
- 26 Erkal. s. 17.
- 27 Erkal. s. 19.
- 28 W.W. Rostow. İktisadi Gelişmenin Merhaleleri. Çeviren: Erol Güngör. İstanbul, 1970, s. 59.
- 29 Erkal. s. 35.
- 30 OECD. Documentation for The Review Regional Problems and Policies in Turkey. 1986, s. 3.
- 31 Özmen Kendir. "Bölgeler Arası Dengesizlikler" Şehirciliğimizin Bazı Genel ve Özel Sorunları, A.Ü. SBF Yayınları, No: 318, 1971, s. 170.
- 32 TC. 1982 Anayasası. Madde: 166.
- 33 DPT. Bölgesel Gelişme. Özel İhtisas Komisyonu Raporu. 1984, s. 138.
- 34 Eraydın. 1979, s. 9.
- 35 Celalettin Balcı. Türkiye'de Altyapı Yatırımları. DPT. 1983, s. 1.
- 36 Eraydın. 1979, s. 19.
- 37 Balcı. s. 21.
- 38 Dinler. s. 195
- 39 Balcı. s. 21.

- 40 Erkal. s. 81.
- 41 Jos. G. M. Hilhorst. *Regional Planning*. Rotterdam University Press, Rotherdam, 1971, s. 34.
- 42 Tokgöz. s. 14.
- 43 Robock. s. 247.
- 44 UNESCO. *Regional Office For Education In Asia and The Pasific. Education and Rural Development. Planning*. Bangkok, 1981, s. 32.
- 45 DPT. *Kalkınmada Öncelikli Yörelere Tespiti ve Bu Yörelere Teşvik Tedbirleri*. 1973, s. 31.
- 46 DPT. 1973, s. 32.
- 47 Erkal. s. 80.
- 48 Harbinson, Myers. *Education Manpower and Economic Growth: Strategies of Human Resources Development*. McGraw Hill Comp. New York, 1964, s. 2.
- 49 Erkal. s. 80.
- 50 Sacit Adalı. "Doğuda Kamu Hizmetlerinin Müessiriyetini Engelleyen Amiller". Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Semineri. Erzurum, 1973, s. 1.
- 51 TC Tunceli Valiliği-Fırat Üniversitesi. *Doğu Anadolunun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Meseleleri*. 1985, s. 57.
- 52 A. Necdet Sözer. *Güneydoğu Anadolunun Nüfus ve Kıy Yerleşme Sorunlarına Coğrafik Bakış*. 1973, s. 175.
- 53 Orhan Türkođan. *Doğu Anadoluda Sağlık Sisteminin Toplumsal Araştırması*. Erzurum, 1972, s. 20.
- 54 Mümtaz Turhan. *Kültür Değişimleri. 1000 Temel Eser*. İstanbul, 1969, s. 76.
- 55 Yener, s. 1970-1976 Döneminde İllerarası Güçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri. DPT. 1976, s. 26.
- 56 Saim Kaptan. "Eğitimin Kalkınmadaki Önemi" Eğitim Bilimleri Sempozyumu. A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, No: 147, 1985, s. 16.
- 57 Tezcan. s. 114-118.
- 58 Yahya K. Kaya. "Türkiye'de Eğitim ve Kalkınmadaki Yeri" Ankara Ticaret Odası Dergisi. 1974, s. 5.
- 59 Erkal. s. 89.
- 60 Tokgöz. s. 11.
- 61 İbrahim Duyar. *Yörelere Arası Dengeli Kalkınma: Kalkınmada Öncelikli Yörelere Eğitim Açısından Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987, s. 207-208.